धर्म्मं स सृष्टवान् । दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम् । अथर्वभूता इत्येते ख्यातास्त्वेव महर्षयः । त्रयोदश सुता येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः" । हरिवं० ३०४अ०.

जटाधरेण तु "वि देवा दश स्मृता' इत्युक्तम् । गणदेवता शब्दे तन्मूलं वक्ष्यते । कल्पभेदादविरुद्धम्

तत्र प्रज्ञा निश्चयः अध्यवसायः यथाह

"अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत" छा०उ० ।

"कथमुपासीत । स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायश्च एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्वीतोपासीतेत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः । किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम्? कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः? क्रतुकरणं चाभिप्रेतार्थसाधनं कथम्? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादियन्थः । अथ खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात् क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः । यथाक्रतुर्यादृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिँल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भवति । क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम् । "वं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि" यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृष्टाऽतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं यच्छ्रामस्तम् । यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः" भा० । १०व्यापाढमासे चातुर्मास्यादियागारम्भकत्वात् तस्य तथात्वम् "वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽर्पतये स्वाहाऽन्त्यायाय स्वाहा' दुन्दुभाय वैनंशिनाय स्वाहा,विनंशिन आन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा"यजु०१८।२८।"वाजादीनि चैत्रादिमासानां नामानि तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः अन्नप्राचुर्याद्वैवोऽन्नरूपः, प्रसवायानुज्ञारूपाय जलक्रीडादौ अभ्यनुज्ञादानात् प्रसवो वैशाखः । अपिजाय अप्सु जायत इत्यपिजः सप्रभ्या अलुक् जलक्रीडारतत्वादपिजो ज्येष्ठः । क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादि यागप्राचुर्यात् क्रतुरषाढः" वेददी० ।

क्रतुदोषनुद् पु० क्रतूनामिन्द्रियाणां दोषं नुदति क्विप् । प्राणायामे शब्दचि० "दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनाञ्च यथा मलाः । प्राणायामैस्तथा दोषाः दाह्यन्तीन्द्रियगोचराः" मनूक्तेस्तेन्द्रियदोषनाशकत्वम् [नास्तिके च

क्रतुद्रुह् पु० क्रतवे द्रुह्यति द्रुह-क्विप् । १असुरे जटाधरः

क्रतुद्विष् पु० क्रतवे द्वेष्टि द्विष-क्विप् । १असुरे त्रिका० २नास्तिके च ।

क्रतुध्वंसिन् पु०क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयति ध्वन्स-णिच्-णिनि । शिवे अमरः । वीरभद्रद्वारा तद्यज्ञध्वंसनात्तस्य तथात्वम् तत्कथा काशी० ८६अ० यथा

"महावीरोऽसि रे भद्र! मम सर्व्वगणेष्विह । वीरभद्राख्ययात्वं हि प्रार्थितं परमां व्रज । कुरु मे सत्वरं कार्य्यं दक्षयज्ञं क्षयं नय । ये त्वां तत्रावमन्यन्ते तत्साहाय्यविधायिनः । ते त्वयाप्यवमन्तव्या व्रज पुत्र! शुभोदय! । इत्याज्ञां मूर्द्ध्नि चाधाय स ततः पारमेश्वरीम् । हरं प्रदक्षिणीकृत्य जग्मिवान्तरंहसा । ततस्तदनुगान् शम्भुः खनिश्वासमुद्भवान् । शतकोटिमितानुग्रान् गणानन्यानयासृजत् । ते गणा वीरभद्रं तं यान्तं केचित् पुरोगताः । केचित्तदनुगा याताः केचित्तत्पार्श्वतोययुः । अम्बरं तैः समाक्रान्तं तेजोविजितभास्करैः । शृङ्गाग्राणि गिरीणां च कैश्चिदुत्पाटितानि वै । आचूडमूलाः कैश्चिच्च विधृता वै शिलोच्चयाः । उत्पाट्य महतो वृक्षान् केचित् प्राप्तामरद्रुमम् । कैश्चिदुत्पाटितायूपाः केचित्कुण्डान्यपूरयन् । मण्डपं ध्वंसयामासुः केचित् क्रोधपरा गणाः । व्यचीखनन् यज्ञवेदीः केचिद्वै शूलपाणयः । अभक्षयन् हवींषन्ये पृथङ्नाज्यं पपुः परे । दध्वंसुरन्नराशींश्च केचित् पर्व्वतसन्निभान् । केचिद्वै पायसाहाराः केचिद्वै क्षीरपायिणः । केचित् पक्वान्नपुष्टाङ्गा यज्ञपात्रान्यचूर्णयन् । अमोचयन् स्रुचां दण्डान् केचिद्दोर्दण्डशालिनः । अभञ्जन् शकटान् केचित् पशून् केचिदलोलुपन् । अग्निं निर्वापयामासुः केचिदत्यग्नितेजसः । स्वयं परिदधुश्चान्ये दुकूलानि सदा युताः । जगृहुः केचन पुनारत्नानां पर्वतं क्षतम् । एकेन च भगो देवः पशूंश्चक्रे विलोचनः । पुष्णोटन्नावशीकन्यः पातयामास कोपनः । यज्ञः पलायितो दृष्ट्वा केनचिन्मृगरूपधृक् । शिरोविरहितश्चक्रे तेन चक्रेण दूरतः" ।

क्रतुपुरुष पु०क्रतुः पुरुष इव । पुरुषाकारे क्रतुमये यज्ञवराहे । तद्रूपवर्णनञ्च हरिवं० २२४अ०

"वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुखः । अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः । अहरात्रेक्षणधरो वेदाङ्ग-